

ТЕКСТОЦЕНТРИЧНИЙ ПІДХІД У ДОСЛІДЖЕННІ МОВНОЇ СИСТЕМИ

Матвійчук Т. П. Текстодцентричний підхід у дослідженні мовної системи.

У статті описуються основні етапи розвитку теорії тексту як окремої галузі мовознавства, що зумовило виникнення багатьох новітніх лінгвістичних напрямів, пов'язаних з вивченням тексту, його стилістичних засобів, особливостей семантики і структури, способів функціонування.

Ключові слова: текстодцентричний підхід, лінгвістика тексту, дискурс.

Матвійчук Т. П. Текстодцентрический подход в исследовании языковой системы.

В статье описываются основные этапы развития теории текста как отдельной отрасли языкознания, что обусловило возникновение многих новейших лингвистических направлений, связанных с изучением текста, его стилистических средств, особенностей семантики и структуры, способов функционирования.

Ключевые слова: текстодцентрический подход, лингвистика текста, дискурс.

Matviychuk T. P. Textocentric approach to the study of language.

The paper describes the main stages of development of the theory of the text as a separate branch of linguistics, which led to the emergence of many new linguistic trends related to the study of the text, its stylistic devices, characteristics of semantics and structure, methods of operation.

Key words: textocentric approach, text linguistics, discourse.

Гуманітарна думка другої половини ХХ – початку ХХІ ст. викристалізувала надзвичайно важливу ідею щодо людської комунікації, яка виступає основою свідомості, пізнання, буття соціуму загалом: існування людини поза комунікацією – неможливе; у спілкуванні з собі подібними значною мірою виявляється сутність людини Та, власне, і сама людина як особистість постає багато в чому як продукт комунікації – процесу її спілкування з іншими особистостями.

На другу половину ХХ ст. припадає закріплення в широких наукових колах ідей про визнання семантики тексту як невід'ємного і, ймовірно, головного складника лінгвістичних досліджень, зацікавленість усним і писемним текстом як способом здійснення та існування мови й мовною особистістю Факт реалізації мовної системи в комунікативній діяльності її носіїв та потреба опису цього різновиду людської діяльності зумовила вихід науки про мову за межі системно-структурної парадигми дослідження, яка залишала поза фокусом своєї уваги як учасників процесу спілкування, так і умови його перебігу. Текстодцентричний підхід до вивчення мови загалом чи окремих

мовних одиниць та мовних явищ дає змогу розглядати їх з позицій найвищого ярусу лінгвосистеми, а це, своєю чергою, відкриває нові пошукові перспективи: текстоспрямований аналіз статусу і функцій мовних одиниць наближає дослідника до більш зримого уявлення про їх «функціональну перспективу», до глибшого розуміння природи мовної системи, а також до того, яку роль відіграють як вона, так і окремі її складники у процесі породження комунікативних актів

У відомій схемі комунікативного акту, запропонованій К. Шенноном та пізніше модифікованій Р. Якобсоном, позицію повідомлення (коду), тобто процесу і результату, породженого мовленням, посідає текст [4, с. 21]. О. Селіванова теж розуміє текст як вербальний посередник комунікації, для якої він виступає «цілісною знаковою формою організації мовлення» [7, с. 7]. Дослідження цієї комунікативної одиниці найвищого рівня здійснює комплексна лінгвістична наука, що має назву теорія тексту. На думку Н. Валгіної, теорія тексту – наукова дисципліна, що встановлює типологічні ознаки текстів, орієнтовані на певні комунікативні умови (конкретні мовленнєві ситуації). Вона одержала вихід в інші галузі знань, які вивчають мовленнєву діяльність як процес і мовний твір як результат цієї діяльності (соціолінгвістика, психолінгвістика, інформатика, функціональна стилістика, теорія перекладу тощо) [2, с. 277].

Частиною загальної теорії тексту є лінгвістика тексту, під якою розуміють галузь мовознавства, яка займається вивченням внутрішньої структури тексту, категорій, що її формують, змістово-знакової і комунікативної репрезентації. Дослідження проблем лінгвістики тексту здійснюються в кількох напрямках, серед яких: а) структурно-граматичний, б) семантичний, в) комунікативно-прагматичний, г) семіотичний, г) когнітивний, д) прикладний.

Виникнення нового (текстового) напрямку лінгвістичних досліджень зумовлене комплексом причин. Першою з них було висунення Е. Бенвеністом теорії рівневого лінгвістичного аналізу, яка поставила на порядок денний ідею про наявність нового, окремого, автономного мовного рівня – текстового; другою причиною стала назріла потреба розширення кола лінгвістичних досліджень через вихід за межі речення і мовної системи у сферу комунікації, тексту в результаті тяжіння наукової думки другої половини ХХ ст. до нової, функціонально-комунікативної парадигми; третьою причиною дослідники вважають виформування у галузі гуманітарних наук на базі семіотики, герменевтики й літературознавства (перша половина ХХ ст.) загальної теорії тексту (її Р. Барт назвав транслінгвістикою, вважаючи

розділом семіотики та відносячи до її об'єкта усе різноманіття текстових типів (фольклорні і літературні, писемні й усні) [9, с. 284].

Оформлення лінгвістичної теорії тексту як окремої галузі мовознавства зумовило виникнення багатьох новітніх лінгвістичних напрямів (стилістика тексту, семантика тексту, дискурсологія, генологія та ін.), пов'язаних з вивченням тексту, його стилістичних засобів, особливостей семантики і структури, способів функціонування. Однак багато питань, віднесених до компетенції цієї мовознавчої галузі (проблеми визначення тексту, співвідношення його одиниць і категорій з головними поняттями комунікації), усе ще продовжують залишатися серед однозначно нерозв'язаних.

Посилення уваги до тексту в лінгвістичній науці спричинене вивченням мовної системи у функціональному плані, коли вона почала розглядатися як динамічне утворення. Виділення теорії тексту, що виокремилася на широкому міждисциплінарному перетині в окрему наукову дисципліну зі своїм об'єктом і онтологічним статусом, відбулося в другій половині ХХ ст. Останнє двадцятиліття ХХ ст. позначене переміщенням на передній план лінгвістичних досліджень стійкої тенденції до вивчення текстового конструкту «як складного комунікативного механізму, посередника комунікації, що фіксує стратегічну програму адресанта, сприйману й інтерпретовану адресатом» [7, с. 10].

Якщо при лексикоцентричному (традиційному) погляді на лінгвосистему вона розглядалася як семіотична структура, основою для якої виступав мовний знак, що реалізовувався у двох планах – змісту і вираження, то текстоцентричний погляд, передбачаючи підхід до цієї системи як до сукупності засобів текстотворення (засобів організації повідомлення), створює передумови для розуміння мовного знака як єдності двох інших сутностей – системотворчої і текстотворчої. Виходячи з цього, кожна лінгвоодиниця має два різновиди характеристик: системотворчі (іманентно властиві мовній одиниці ознаки, які визначають її місце і статус відносно інших одиниць системи) і текстотворчі (вони для системної кваліфікації одиниці виявляються надлишковими, однак потрібні для конструювання одиниць вищого рівня). Такий «функціональний надлишок» можна визначати як «текстуальну перспективу». Він виявляється в одиницях усіх рівнів (від фонемного до фразового), однак його позбавлений текстовий рівень, на якому замикається коло усіх відомих науці мовних явищ. У зв'язку з цим можна припускати наявність у кожній лінгвоодиниці спрямованості, орієнтованості на найвищий мовний рівень, яка у процесі своєї

дискурсивної реалізації робить свій внесок у текстотворення. Таку текстову спрямованість можна кваліфікувати як результат поєднання в одиниці кожного мовного рівня структурних і функціональних компонентів: мова постає як ієрархія одиниць, що відкриває для себе вихід у мовлення через текстуальну перспективу [1, с. 13].

У наукових традиціях різних країн лінгвістична галузь, що займається вивченням тексту, має різні назви («лінгвістика тексту», «структура тексту», «граматика тексту», «герменевтика тексту» тощо), однак, на думку Т. Ніколаєвої, можна вести мову про теорію тексту як більш загальну дисципліну [6, с. 556], що і засвідчують напрацювання вчених останнього десятиліття, зокрема праці О. Селіванової, Н. Валгіної, А. Ворожбитової та інших.

Формування у лінгвістичній науці (поряд з лексикоцентричним) текстоцентричного підходу до дослідження мови припадає на другу половину ХХ ст. Використовуючи цей підхід, дослідники орієнтувалися «на розгляд слова (чи іншої мовної одиниці) у мовленні, у його функціональних виявах, де семантика лексеми експлікується через реальні й потенційні словосполучення, де вона зазнає змін, деформації і зміщень та збагачується нашарованими семантичними відтінками. Тут межі семантичного простору мовної одиниці визначаються не тільки обсягом лексичного значення виокремленого слова, а й загальною семантикою, підтекстом та ситуацією мовного спілкування» [5, с. 218].

Перші пошуки підходів до глибинного вивчення одиниць спілкування, зародження теорії тексту репрезентовані в роботах А. Добіаша, О. Пешковського, О. Потебні, Л. Щерби, Ш. Баллі, Г. Винокура, В. Виноградова, В. Матезіуса, З. Харріса та ін.

На 60-70 рр. ХХ ст. припадає поява праць таких дослідників, як Р. Харвег, С. Шмідт, В. Дресслер, Дж. Лакофф, Р. Богранде, П. Гартман, І. Беллерт, Т. Ніколаєва, Ф. Данеш, О. Москальська, Г. Ольшанський, Л. Лосева та ін., де провідною ідеєю було розуміння тексту як послідовності мовних одиниць (речень).

Наступний етап у розвитку теорії тексту (80-90 рр. ХХ ст.) позначений інтегрованими підходами до вивчення текстового утворення; він представлений дослідженнями, які здійснили Т. ван Дейк, В. Гаузенблас, В. Кінч, П. Постал, І. Гальперін, Н. Аругюнова, С. Риндін, Г. Золотова, В. Кухаренко, Т. Длідзе, О. Леонтьєв, О. Каменська, М. Гвенцадзе, В. Шабес, М. Шанський, З. Тураєва, Л. Кайда, С. Васильєв та ін., що розглядають проблеми контексту, додаткових компонентів сприйняття тексту, його цілісності, стилю, пресупозицій та психологічної інтерпретації.

Отже, теорія тексту на етапі свого розвитку у 80-90 рр. ХХ ст. охоплювала: а) дослідження текстів різногалузевої мовної комунікації, інтеграцію знань про їх комунікативно-прагматичні властивості; б) вивчення основних текстових категорій (референтності, модальності, предикативності) і засобів їхнього мовностилістичного вираження; в) дослідження мовних характеристик текстів відповідно до інтенціонального та рецептивного аспектів погляду на текстову структуру; г) вивчення тексту як явища культури, засобу міжкультурної комунікації; дослідження текстів, функціонування яких відбувається у різних етнокультурних спільнотах, проте які маніфестують один дискурсивний тип – політичний, фінансовий, дипломатичний, академічний, музичний, спортивний тощо; урахування етнолінгвістичних і стилістичних характеристик комунікації [5, с. 221–222].

Сучасний стан розвитку теорії тексту характеризується дослідженням тексту як комплексного явища з використанням міждисциплінарних підходів через залучення до аналізу матеріалів соціології, психології, філософії, етнології, літературознавства тощо. Аксиоматичність комплексного підходу до дослідження такого багатоаспектного макрознака, яким є текст, влучно визначає Г. Колшанський: «Необхідність комплексного вивчення тексту не є методичною вимогою, воно є вираженням сутності самого об'єкта» [2, с. 9]. Справді, збільшення обсягу матеріалу, використаного для наукового аналізу, розширення спектру даних, залучених із дотичних до теорії тексту наукових дисциплін, поза всяким сумнівом, сприятливо вплинуть на підвищення результативності, надійності і цінності такої дослідницької роботи, спрямованої на занурення у глибини мовленнєвої організації текстової структури.

Серед сучасних наукових завдань у вивченні тексту лінгвістика виходить за межі «самості» тексту – за межі однієї лінгвістичної парадигми, що експлікує його як явище статичне і зараховує до інтерпарадигматичного смислового поля, у межах якого текст постає як динамічний конструкт, наділений прагненням перейти із буття потенційного в буття актуальне; водночас наукове вивчення тексту намагається в актуалізованому текстовому утворенні вичленовувати приховані механізми, що перед декодуванням текстового полотна не мислились як можливі, проте імпліцитно, логікою сюжетного розвитку виформували «художній твір в «антропологічне явище» (Р. Барт), привели до появи «самого такого значення (мислеобразу) і саме у визначеній точці текстуального часопростору» [3, с. 156].

Водночас слід зазначити, що сучасний етап розвитку науки про текст характеризується як наявністю значної кількості дискусійних питань, так і різнобоям у терміносистемі (існування численних термінів-синонімів (дублетів), приписування тим самим термінам різних дефініцій тощо) та відсутністю достатньо повної і єдиної класифікації текстів. З одного боку, така ситуація зумовлена етапністю у розвитку теорії тексту, викристалізацією поняттєвого та термінологічного апарата, а з іншого, – різнорівневістю, багатоаспектністю та поліфункціональністю самого об'єкта дослідження.

Динамічний розвиток лінгвістичної теорії тексту, засвідчений останнім часом роботами Д. Баранника, О. Селіванової, Н. Валгіної, Т. Радзівєвської, А. Гришуніна, А. Ворожбитової, В. Таран, О. Панченко, С. Лазаренко, зумовлений глибокою зацікавленістю текстом як складним мовленнєвим феноменом, адже реалізація мови в її комунікативній функції може здійснюватися тільки в процесі розгортання певної сукупності речень у зв'язний текст.

Положення про інтегральну природу тексту є теоретичною основою його вивчення. Це створює умови для розрізнення в межах комплексної проблеми дослідження текстового утворення різних рівнів «його аналізу: від найзагальнішого і найвищого – текст як фрагмент мовної картини світу – і до нижчого та найпростішого – текст первинного мовленнєвого жанру (висловлення)» [5, с. 225]. Водночас перехід сучасної теорії тексту від дослідження тексту як інтегрованої структури до розробки текстового утворення як комунікативної системи є загальною стратегією лінгвістичної теорії тексту. Пов'язаний він із розумінням детермінованості тексту як найвищої одиниці комунікації такими компонентами, як «особистість мовця (автора) у сукупності його психологічних, ментальних, соціально-культурних, етнічних та ін. властивостей; адресат та його рівень сприймання, екстралінгвістичні характеристики двох типів ситуації: того, про що йде мова у тексті, та того, що опосередковує його творення у соціокультурному контексті дійсності» [8, с. 106].

Теорія тексту, взаємодіючи з іншими науковими галузями, збагачується їхньою термінологією, що позначає поняття, необхідні для опису і трактування багатьох нових аспектів текстового феномена – досліджуваного складного комплексу явищ, взаємозв'язків і процесів. Така дифузія приводить до вмотивованих екстраполяцій, що сприяє ґрунтовнішим і глибшим експлікаціям.

Отже, сучасний розвиток людського суспільства і науки про його мову підійшли до розуміння потреби вивчення мовної системи у

функціональному плані – залучення до наукового аналізу й учасників процесу спілкування, і умов його перебігу в комплексі з продуктом комунікації – текстом, який виступає комунікативною одиницею вищого рівня, носієм інформаційного коду, що адресується від суб'єкта до об'єкта. Цими проблемами займається лінгвістична дисципліна – теорія тексту, загальною стратегією якої є вивчення текстового утворення як комунікативної системи. Перспективою подальшого дослідження тексту є його категорії.

Література

1. Бухбиндер В. А. Проблемы текстуальной лингвистики / В. А. Бухбиндер. – К. : Вища школа, 1983. – 174 с.
2. Валгина Н. С. Теория текста : [учебное пособие] / Н. С. Валгина. – М. : Логос, 2004. – 280 с.
3. Голянич М. Курс лінгвістичного аналізу тексту в світлі сучасних наукових парадигм / М. Голянич // Українська мова в освіті. – Івано-Франківськ : «Плай», 2000. – С. 154–173.
4. Максимов С. Е. Прагматические и структурно-семантические особенности текста международного договора : автореф. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04 / С. Е. Максимов. – К., 1984. – 23 с.
5. Мацько Л. І. Риторика : [навч. посіб.] / Л. І. Мацько, О. М. Мацько. – К. : Вища школа, 2003. – 311 с.
6. Николаева Т. М. Текст / Т. М. Николаева // Русский язык : энциклопедия / гл. ред. Ю. Н. Караулов. – [2-е изд, перераб. и доп.]. – М. : Большая Российская энциклопедия; Дрофа, 1998. – С. 555–556.
7. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации : [моногр. учеб. пособ.] / Е. А. Селиванова. – К. : Брама, Изд. Вовчок О. Ю., 2004. – 336 с.
8. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / О. О. Селіванова. – К. : Видавництво Українського фітосоціолог. центру, 1999. – 148 с.
9. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : [термінологічна енциклопедія] / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля – К, 2006. – 716 с.

Стаття надійшла до редакції 11.11.2013 р.